

OPPONENSI VÉLEMÉNY

MONOK ISTVÁN AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Még 2006-ban, Monok István 50. születésnapját köszöntve jelent meg *Labore et constantia* címmel munkásságnak bibliográfiája, amely 86 lapon át sorolta fel addig megjelent publikációit. A füzet előszavában ezt olvassuk: „Monok István ötvenéves korára a magyar könyvtörténet kutatásának meghatározó egyénisége lett. A külföldi nemzeti és nagy tudományos könyvtárak vezetői között is előkelő hely illeti meg. Tanítványainak újabb és újabb generációi a magyar könyvtárügy jeles munkásai és kutatói.”

Ezzel az értékeléssel a magam részéről teljes mértékben egyetértek, tudomásom szerint a kora újkori írott kultúra valamennyi kutatója rendkívül nagyra értékeli mindazt, amit Monok István teljesített, elsősorban a magyar könyvtörténeti kutatások terén. Ma már a művelődéstörténet valamennyi diszciplínája alpműként használja az általa kiadott könyvsorozatokat, kézikönyveket, szövegkiadásokat és monográfikus feldolgozásokat. Korábbi kötetei közül is kiemelkedik a Dudith András könyvtárától, a Rákócziak bibliotékájáról, valamint a Batthyány Boldizsár könyvkultúrájáról készült kiadvány. Tudományos eredményeinek francia nyelvű összegzése a Kárpát-medence könyvtáraitól és olvasáskultúrájáról nemrég jelent meg (*Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750*, Paris, Honoré Champion Éditeur, 2011, 276 lap). Ugyancsak nemzetközi elismerést váltott ki a belgiumi *Europea Humanistica* sorozatban kiadott kötete (*Humanistes du Bassin des Carpates*, vol. I, *Traducteurs et éditeurs de la Bible*, Brepols, 2007, 375 lap). Munkásságának nemzetközi elismertségét jelzi idézettségi mutatója, amely összesen 1139, előző fokozatszerzése óta pedig 566 tételt tesz ki. A kötetéről eddig 30 külföldi és 25 magyarországi recenzió jelent meg. Mindez kellő mértékben indokolja, hogy most benyújtott és vitára bocsátott akadémiai doktori értekezését örömteli és régóta várt eseményként említsük és tartalma felé fokozott figyelemmel forduljunk.

Az értekezés a kora újkori Magyar Királyság főúri könyvműveltségének részletes elemzését tűzte ki célul, s ezt széleskörű forrásbázis alapján végezte el. Ehhez az *Adattár* közismert könyvlistái mellett számos egyéb nyomtatott és kéziratos forrás anyagát is bevonta a vizsgálatba. A téma természetéből (pontosabban: a Magyar Királyság 16–17. századi földrajzi és politikai határaiból) következően az értekezésnek figyelembe kellett vennie a horvát, a burgenlandi német és a szlovák nyelvű szakirodalmat, közülük valamennyinek tételszáma az utóbbi időben jelentősen megnövekedett. Példaszerű az az objektivitás, amellyel

Monok István ezt a soknyelvűséget kezeli, s jegyzetanyagában a magyar szakirodalom mellett mindig gondosan szerepelteti a szomszéd országok kutatóinak eredményeit. Mintegy 40 lapnyi bibliográfiája (266–305. lapokon) a további kutatások számára irányadó lesz, főként azért, mert a külföldön megjelent, olykor nehezen hozzáférhető és a hazai szakma számára vagy egyáltalán nem, vagy legfeljebb csak nagyon szűk körben ismert tételeket is nagy számban sorolja fel.

Az értekezés módszerét a szerző világosan megfogalmazza: nem a szövegekről, nem azok eszmetörténetét és jellegzetességeit kívánja elemezni, hanem a könyvek sorsáról, jelenlétükről, s az általuk kialakított (vagy kialakítható-rekonstruálható) művelődéstörténeti kontextusról, a possessorok ízléséről, nyelvtudásáról, vallási, szakmai, kulturális orientációjáról értekezik. Azt is egyértelművé teszi, hogy a könyvkultúrának egyik szegmenséről van itt szó, az arisztokrata bibliofiliáról, s a Kárpát-medence vonatkozásában a kép úgy lesz teljes, ha emellé az egyházi, majd pedig a polgári könyvműveltségről szóló monográfia is társulni fog.

A főúri könyves műveltség bemutatását az értekezés az interpretáció lehetőségeinek és a forrásadottságoknak az áttekintésével kezdi, s ezekből az indító fejtegetésekből látszik, hogy a szerző teljes mértékben számot vetett a téma kutatásának nehézségeivel, buktatóival. Tudatában van annak, hogy a könyv megléte és birtoklása még nem feltétlenül egyenlő tartalmának ismeretével, már csak azért sem, mert a könyvvállomány gyarapodásának ill. a beszerzésnek is számos különböző oka lehet (öröklés, adományozás, házasság révén történő vagyonegyesítés, stb.), ezért indokolt annak a ténynek a jelzése, hogy az olvasmánytörténetnek a könyvlajstromok mellett a possessor marginálisok megléte vagy éppen a könyv állapota is figyelembe veendő forrása lehet. Egy-egy főúr bibliotékája számos olyan művet is tartalmazhatott, amelyet a tulajdonos egyáltalán nem vagy csak részben olvasott el s eszmevilágára nem hatott. Azt talán még erősebben is érdemes lenne hangsúlyozni, hogy a beszerzés elhatározása sem mindig a tulajdonostól származott, abban az udvari értelmiség valamely tagjának (udvari lelkész, iskolamester, könyvügynök, kereskedő, stb.) is jelentős szerepe lehetett egyes esetekben. Más kérdés, hogy erre utaló forrásadatokkal viszonylag kevés esetben rendelkezünk.

Monok értekezése az arisztokrácia könyvkultúráját földrajzi szempontú sorrendben tárgyalja, kezdve a Horvát Királyság két megyéjével (Varasd és Zágráb), minthogy a Horvát Királyság „a magyar korona része volt” (4.1.) s ezután halad végig a kora újkori Magyar Királyság félkörívű területének főúri könyvtörténetet illető forrásain. Erdély már nem tartozik a mostani vizsgálódása körébe, az egy jövőbeli értekezés tárgya lehet.

Az értekezés összesen 23 főúri család könyvtárát vagy könyves kultúrájának és mecenatúrájának adatait veszi górcső alá, ami valójában még ennél többet is jelent, mivel egyes családok több helyen rendelkeztek bibliotékával, az egymást követő generációk pedig a hagyományozott könyvek mellé olykor szinte egy új gyűjteményt hoztak létre. Az is nyilvánvaló, hogy a vizsgált területen még ennél is több tehetős nemesi család élt, de a forrásadottságok megszabták a kutatási lehetőségeket, így elfogadható, hogy éppen az itt tárgyalt családi könyvtárak szerepelnek az értekezésben.

Értékes eredménye Monok disszertációjának, hogy olyan könyvtárakról is tud valamelyes képet adni, amelyekről csak mozaikszerű adataink maradtak fenn. Ilyen például az Istvánffy és a Mikulich-bibliotéka, mindkettő több ezres tételt számolhatott, de mára csupán néhány tucatnyi kötet azonosítható belőlük. Az előbbiről azt olvassuk, hogy „nehéz lenne egy több ezres könyvtár arculatáról beszélni, illetve tulajdonosának olvasmányműveltségét karakteresen jellemezni. Ebből a szempontból szerencsés is, hogy csak közel félszáz könyv címét ismerjük ebből a gyűjteményből” (65.1.). Ezzel a mondattal azért vitatkoznék: készséggel elismerem, hogy az értekező feladata így könnyebb, de azért én szerencsésnek inkább azt a szempontot tartanám, ha ismernénk az egész könyvlistát és annak révén állhatna előttünk a korszak legjelesebb historikusának olvasmányműveltsége. Monok persze a félszáz könyv ismeretében is meggyőző megállapításokat tesz: a tulajdonos közismerten széleskörű történeti műveltségét kialakító kötetek mellett a klasszika-filológia és a humanista erudíció elsődlegesen jellemző alapművei is megtalálhatók voltak Istvánffy könyvtárában.

Sokkal szerencsésebb a forrásadottság a Zrínyi-család könyvműveltségének felmérése esetében. A Bibliotheca Zriniana példás szakszerűséggel közreadott anyaga (melynek összeállításában Monok maga is részt vállalt) szinte önként kínálta az elemzési szempontokat. Meggyőző az értekezés szerzőjének megállapítása, mely szerint az eposzíró Zrínyi Miklós „könyvtárának létrehozása teljesen saját könyvszeretetének eredménye. A döntő impulzust e téren itáliai tanulmányútja adhatta” (75. 1.). Ebben az esetben a tulajdonos tájékozottsága volt a döntő, de a beszerzést ekkor is segítették szakemberek, akiknek nevei is ismertek. Az itáliai út szemhatártágító hatása, a költő európai látókörének kialakulása jól nyomon követhető a csáktornyai bibliotéka anyaga alapján, annál is inkább, mivel a tulajdonos kézírások bejegyzésekkel kísérte olvasmányait. Nagy kár, hogy a későbbi könyvkötő kése gyakran megcsonkította a marginálisokat. Végeredményben ez a fejezet igen hasznos kiegészítése az eposzíróról szóló eddigi ismereteinknek, s egyben bizonyítéka annak, hogy a könyvtörténet nélkülözhetetlen alkotórésze az irodalom- és esztétörténeti kutatásoknak is.

Ismét más szempontból emelhető ki a németújvári Batthyány-könyvtárról szóló fejezete az értekezésnek. Mivel a térség legnagyobb hatású szellemi központja alakult ki ebben a főúri udvarban, nyilvánvaló az iránta megnyilvánuló fokozott kutatói érdeklődés. Már eddig is gazdag szakirodalom foglalkozott vele, ezt tette még árnyaltabbá az értekezés szerzőjének könyvtörténeti vizsgálódása. Egyfelől az udvar francia szellemi orientációja jelent újat és sajátos színt a 16–17. század fordulójának magyarországi művelődéstörténeti térképén, ezt mind a jelen értekezés, mind pedig a korábbi Monok-tanulmányok mutatták be kellő részletességgel. Továbbá az is különleges helyet biztosít a németújvári udvarnak és könyvtárának, hogy a német területről odamenekülő exulánsok nagy számban találtak ott menedéket, létrehozva így egy ottani nemzetközi értelmiségi közösséget, amely vallási, etnikai, nyelvi tekintetben egyaránt sokszínű kulturális közeget eredményezett Boldizsár idejében, de a családi hagyományt Ferenc és Ádám is folytatta. Sajnálatos, hogy a 17. század folyamán források híján már nem lehet követni a Batthyány-család könyveinek további útját és sorsát, viszont épp ezért nagyjelentőségű a kora újkori könyvtári állapot feltárása Monok István sokéves és sokrétű kutatómunkája révén.

Szinte valamennyi arisztokrata család könyves műveltsége rejt magában kuriózumokat, egyedi sajátosságokat, karakterisztikus vonásokat. Valamennyinek méltatására ezúttal nincs lehetőség, a tanulságokat számos tudományág fogja a jövőben hasznosítani, a részletek további pontosítása azonban csakis újabb levéltári leletek révén válik lehetővé. Monok maga is utal ilyenekre, pl. a Nádasdy-könyvtár esetében Viskolcz Noémi folyamatban lévő kutatásaitól várható az itteni összefoglalás kiegészítése, további levéltári adatok feltárása. Azt azonban már most megjegyezhetjük, hogy a Nádasdyak egymást követő generációinak könyvgyűjtési aktivitásáról szóló fejtegetés kiemelkedően tanulságos. Tamás alapozta meg a könyvtárat (meg köztudottan az egész sárvárújszigeti szellemi központot), az ő fia, Ferenc (a „fekete bég”) tovább gyarapította azt, s közben nyomdája hitvitázó írásaival szolgálta a reformáció ügyét. Fia, Pál ugyancsak tovább vitte a lutheránus családi hagyományt, végül a dédunoka, Ferenc – aki 1643-ban katolizált – a bécsújhelyi vesztőhelyen végezte életét, s halála egyben a hallatlanul gazdag, mintegy 2500 kötetre becsülhető könyvtárnak a szétesését, széthordását jelentette. A Nádasdy Ferenc által Pottendorfba áthelyezett családi bibliotéka állományáról a bécsi udvar számára rekvirált kötetek lajstroma nyújt tájékoztatást, Monok ennek (valamint a lorettomi szerviták válogatása) alapján mégis képet tud adni az elveszett értékről. Talán nem túlzás azt mondani, hogy heroikus filológiai aprómunka kellett ahhoz, hogy rekonstruálható legyen a mozaikkockákból az eredetinek valamelyest is autentikus képe. A legkülönfélébb könyvtárak egyes kötetei, possessori bejegyzések, levéltári források, ex

librisek, árjegyzékek, számlák elszórt adatiból dolgozhat a könyvtörténész, s Monok István értekezése ennek a körültekintő kutatási módszernek is kiváló példája.

Kérdésként merül fel viszont, hogy az egyes esetekben ki volt a könyvtári szakrend összeállítója. Biztos az, hogy a szakrendet maga a tulajdonos állapította meg? Vagy egy alkalmazottjára bízta azt? Ugyanis mintha az értekezés szerzője az előbbi állásponton lenne, s a szakrendből a tulajdonos nézeteire is következtetéseket vonna le. Ez egyes esetekben bizonyosan helytálló lehet, de aligha általánosítható. Az egyik Nádasdy-jegyzék IX. szakcsoportjáról (122.1.) olvassuk a megjegyzést: „Érdekes, hogy a politikaelméletet filozófiának tekinti...” Kérdés, hogy csak a jegyzék összeírója vonta-e össze ezt a szakot (*Philosophi, Politici, Mathematici*) vagy az már eleve a könyvtárban is úgy volt. Egyáltalán: voltak-e könyvtárosok a nagyobb, több ezres kötetet számláló gyűjteményekben? Pl. az Esterházy-bibliotékákban? Lakompakon, Kismartonban, Fraknó várában? Pál nádor ötezres tételt számláló gyűjteményében? A kivételes gazdagságú Esterházy-kollekciókra vonatkozóan a szórványos adatokból Monok mégiscsak össze tud állítani a tulajdonos(ok) olvasmányműveltségéről egy autentikus képet, amely magától értetődően egy újabb nagy és értékes fejezetét adja a jelen monográfiának (125–152. l.).

Az ilyesféle részletkérdések csupán azért merülhetnek fel, mert szeretnénk minél többet megtudni a történelem viharaiiban elsüllyedt értékeinkről, az Iszlám hódítás partvonalá mentén, a háborús viszonyok ellenére is kiépülő kulturális központok működéséről, könyvekben megtestesülő műveltségéről. De be kell látnunk, hogy tudásunk csak arról lehet, amiről források maradtak fenn, s Monok István egész munkásságának és jelen értekezésének is elvülhetetlen érdeme, hogy az elszórt adatokat, sporadikus információkat összegyűjti, közzétételüket megszervezi s belőlük most egy összefüggő képet tár elénk. Ami az adatokból kideríthető, az szerepel fejtegetéseiben, de a túlzásoktól, a tetszetős, ámde megalapozatlan következtetésektől távol tartja magát (ilyenekre több helyen is utal).

Noha az értekezés természetéből következően nagy tényanyagot (nevek, könyvcímek, évszámok stb.) mozgat, stílusa gördülékeny, világos, aránylag kevés benne a betűhiba. Az ilyeneket ceruzával jelöltem a nálam lévő példányon, főleg azért, hogy a majdani remélt sajtó alá rendezés és korrektúrázás műveletét megkönnyítsem (pl. 4, 7, 11, 52, 101, 136, 138, 160, 181, 250. lapokon).

Ugyanez a szempont indokolja annak megemlítését, hogy az értekezés jelen állapotában a jegyzetelés módja igen sok ismétlést, átfedést okoz. A lábjegyzetek száma 1279, s köztük igen sok többször egymás után teljes terjedelmében szerepel. Az olvasónak persze ez kényelmes, nem kell hátralapozgatnia, csak a lap aljára néznie, mégis azt kell javasolnom,

hogy a bőséges szakirodalmi bibliográfia rövidítési adatait kellene alkalmazni a nyomtatott változatban, nem jelentéktelen helymegtakarítást fog ez jelenteni.

Az értekezés végeredményben meggyőzően mutatja be, hogy a feltárt könyvkultúra és olvasmánytörténeti anyag valóban a Magyar Királyság területén kialakult szellemi élet erőterét jelentette a kora újkorban. Jelentősen árnyalódott Monok István munkája nyomán a Mohács utáni két évszázad műveltségéről kialakult kép: világossá vált, hogy a török hódítás árnyékában, a háborús viszonyok között is több szállal kötődött Európához a Kárpát-medence értelmisége, mint azt korábban (az általa kiadott források ismerete nélkül) hittük. Monok István tudományos munkásságának nagy érdeme, hogy széleskörű adatbázison nyugszik, a filológiai mikrotörténet sem idegen tőle, mégis az adathalmazt tágabb összefüggésrendbe, eszmetörténeti távlatba tudta rendezni, s ezen túl a magyarországi, a kelet-közép-európai jelenségeket összeurópai kontextusban szemléli és szemlélteti. Fejtegetéseiből logikusan kiviláglik az is, hogy a magyarországi arisztokrata udvarok láncolata művelődési intézményrendszerként jelentett, többségükben a könyvtár mellett nyomda is működött, iskolakultúra alakult ki, egyházi és világi értelmiségi körök szerveződtek, humanista kapcsolatok szövődtek. Miként az értekezés szerzője fogalmaz: „... a főúri családoknak folyamatos feladata maradt olyan művelődési program kidolgozása, amelynek keretében az általános kulturális szintet emelniük kellett” (265. l.). Fontos tanulsága ez általában is a könyvtörténeti kutatómunkának, s szem előtt tartandó szempont a nemzeti királyi központ nélkül is európai értékeket befogadó és felmutató magyarországi kultúra történetének bemutatása során.

Summázva az elmondottakat, Monok István akadémiai doktori értekezéséről teljes egyértelműséggel kijelenthetem, hogy az minden tekintetben megfelel az akadémiai doktori követelményeknek, sőt, azokat túl is haladja, ezért nyilvános vitára bocsátását, valamint ezt követően számára a fokozat megítélését tehát támogatom és javasolom.

Debrecen, 2011. június 3.

Bitskey István
egy. tanár, MTA lev. tag

